
"TOUR DE MINDESTEN"

Af Karen-Lisbeth Vognsen

Middelfarts byvåben med farvand, bro og marsvin vidner om en by med en spændende historie. På ældre byvåben er der et skib som symbol på byens oprindelse som færgeby. Men byen er ikke kun færgeby. Der er også andre hændelser, der har sat præg på byens tilværelse. Middelfarts mindesten viser nogle af disse begivenheder. En rundtur til disse sten – en "Tour de Mindesten" – vil give en spændende mulighed for at møde byens lange historie.

1. Havnegade, neden for kirken: Færgefarten

Ved Lillebælt fik byen Middelfart sit navn og sin beliggenhed: der, hvor man farer (=rejser) over.

En stor sten ved vandet neden for Middelfart Kirke bærer inskriptionen 'Færgefarten Middelfart-Snoghøj til minde' og billedet af en kogge indhugget.¹ Når man står foran stenen, har man kig til de to broer, der afløste færgefarten. At færgefarten kom til at gå her, er ikke tilfældigt, for her er Lillebælt smallest. Da man gravede ud til strømpillerne til den gamle bro, fandt man på havbunden en stenøkse. Man kalder øksen for 'Lillebæltoverfartens dåbsattest', og den er nok fra 2700-2000 f.Kr., så i stenalderen har man allerede besejlet farvandet.

Færgebroen i Middelfart lå for enden af Brogade. Også Kongebroen blev brugt, når konge og øvrigheds personer rejste rundt i landet med deres følge. Her blev også overførsler af militær og senere pakkepost på ruten København-Altona foretaget. I ældre tid var de mindste færger på 6-7 m. fladbundede og blev næsten altid roet; det var tit besværligt pga. den kraftige strøm, så overfartstiden kunne være fra 20 min. til knap 2 timer. Vind og is kunne også gøre sejladsen besværlig og farlig.



Havnegade, neden for kirken: Færgefarten

Christian V's forordning af 1684 pålagde Middelfart at have 1 smakke, 2 færger og 2 både og en tavle med takster opsat af byfogeden. Færgeriet, som var købstadsprivilegiumⁱⁱ, var fra gammel tid tillagt magistraten, og denne ansatte færgemændene. Ca. 1660 overgik udnævnelserne til kongen. Ved starten af 1800-tallet havde man to brede og fladbundede færger beregnet til vogne og heste. Færgerne var forsynet med master. Fra ca. 1820 blev færgébådene klinkbyggede, og de brugte oftest sejl. På denne tid havde man også en større og hurtigere båd bygget i Kiel – den hed 'Slughals'. Ellers blev de fleste både bygget på stedet; ligefrem på stranden.

Færgebroen lå meget udsat for is og strøm. I 1837 blev den 'indkapslet', da man foretog en havneudvidelse mod øst. I de næste hundrede år blev havnen i flere etaper udbygget, stadig mod øst, så den nåede helt hen til, hvor nu Kulturøen ligger i Middelfart. Omkring 1860 begyndte man at snakke om dampfærger, selv om det næsten lå fast, at jernbanen skulle føres til Strib og at der dér skulle være færge til Jylland. En kreds af interesserede Middelfartborgereⁱⁱⁱ stiftede i 1865 Middelfart Dampskibsselskab. De købte dampfærgeren 'Lille-Belt', som sejlede 2 daglige ture mellem Middelfart og Kolding og 3 daglige ture mellem Middelfart og Fredericia. På grund af privilegierne kunne de ikke sejle til Snoghøj, og dermed var de konkurrenter til dén rute. Man købte også dampfærgeren 'Balder'.

Jernbanestrækningen Nyborg-Middelfart blev indviet i 1865. Stationen lå den gang uden for byen (Gl. Banegårdsvej), fordi det var meningen at føre banen videre til Strib. Folk, der skulle videre til Jylland,

kunne så gå ind til Middelfart Havn eller tage den hestetrukne omnibus 'Danebrog'. Da jernbanestrækningen Middelfart-Strib åbnede i 1866, og der kom færge mellem Strib og Fredericia, faldt passagerantallet for Middelfart-Snoghøj. Dampskibsselskabet blev opløst i 1866, og færgerne blev solgt. Men i 1873 blev færgeprivilegierne afskaffet, og flere personer og selskaber tilbød nu færgeture på den gamle rute. Et nyt dampskibsselskab blev dannet i 1902. Med færgerne 'Johanne' og 'Karen' blev passagerer sejlet på udflugter og søndagsture. I 1912 kunne færgen 'Inger' medtage 8 biler, og fra 1923 kunne 'Johanne II' medtage lastvogne. Færgen 'Nanna' blev den sidste, man anskaffede.

Mindestenen er en 20 tons tung kampesten, der lå på gårdejer Gunnar Mortensens jord ca. hvor Odensevej og Hovedvejen mødes. I 1981 blev den hævet og opsat på havnen den 28. oktober af Middelfart Marsvinjægerlaug af 1959.

2. Havnegade: En gådefuld mindesten

er indmuret i stenmuren ved 'de hængende haver'.



Havnegade: En gådefuld mindesten

Man kender ikke anledningen eller betydningen af bogstaverne M og I, og i Middelfart Byarkiv står der, at billedet viser, 'hvor højt vandet stod i 1897' uden yderligere forklaring.

Der var dog ikke stormflod det år (1897) som i 1872. Mon der menes, at stranden gik helt hen til muren?

3. Vestre Kirkegård: Mindesmærker for krigene 1848-50 og 1864

De to slesvigske krige, Treårskrigen og krigen i 1864, er mindet ved 2 sten, der begge står på Vestre Kirkegård ved Kongebrovej. Begge krige havde deres udspring i uenigheder om grænsedragningen, og Middelfart fik dem tæt på. I 1848 rykkede slesvig-holstenske og tyske tropper op i Jylland. Middelfart blev bombarderet med kanonkugler og granater, og to ejendomme i Algade brød i brand. Fynskysten blev hastigt befæstet med større og mindre batterier, men blev ikke invaderet af fjenden.

De danske tropper samledes på Middelfart-egnen,

og om natten den 5. juli 1849 sejlede hæren til Fredericia. 6. juli blev fjenden slået på flugt, men krigen fortsatte endnu halvandet år. Soldaterne i hæren var 'landsoldater', altså værnepligtige, og mindes i skulpturen 'Landsoldaten' i Fredericia og i sangen 'Dengang jeg drog af sted'.

Mange landsoldater døde i krigen 1848-49 på lazaretterne i Middelfart, på Hindsgavl og i oplandet af deres sår eller af lungebetændelse og tyfus.



Vestre Kirkegård: Mindesmærker for krigene 1848-50 og 1864



72 faldne i alt blev begravet på Østre Kirkegård, som blev nedlagt i 1851. I 1861 dannede krigsveteranerne i Middelfart en afdeling af 'De danske Våbenbrødre'. Foreningen hjalp enker og faderløse, arrangerede mindefester og udlånte mindre pengebeløb. Disse våbenbrødre rejste et monument over de faldne på den nu nedlagte kirkegård i 1866. Omkring 1853 havde grosserer S.P. Rasmussen^{vi} omlagt området, hvor der også havde været grusgrav og sumpet eng, til Østre Anlæg med beplantning og stier. Efter opsætningen af mindestenen kaldtes anlægget for 'Krigeranlægget'.

I 1864 blev Middelfart atter inddraget i krigen. Batterierne fra 1848 blev taget i brug, og man mærkede tilstedeværelsen af soldater, flådefartøjer og spærringer. Tabet af Sønderjylland var hårdt for Danmark, hvilket også skinner igennem i teksten på den mindesten, der blev opsat til minde om 1864 på den nye kirkegård, Vestre Kirkegård: "Danmarks smertensaar 1864 nedlagdes her 15 af dets trofaste sønner. Vort haab er til Herren".

De to mindesten blev afsløret ved en stor mindesfest Grundlovsdag 1867. I Middelfart Avis var der dagen efter et fyldigt referat. Der blev holdt følelsesladede taler, sunget fædrelandssange og strøet blomster; først ved afsløringen af 'obelisken' i Østre Anlæg og derefter ude på Vestre Kirkegård, da stenen til minde om 1864 blev afsløret. En af talerne sluttede: "Gud gav os lyse Minder, han vil også give os en lys Fremtid." Mindesmærket med obelisken blev flyttet ud på Vestre Kirkegård i 1950 på en fremtrædende plads i længdeaksen. Stenen fra 1864 står i et hegnet område lige bagved sammen med nogle jernkors og gravsten for navngivne faldne soldater.

"TOUR DE MINDESTEN"



Hvor Kongebrovej går over i Slengeriksvej: Mindesten for C.A. Slengerik

4. Hvor Kongebrovej går over i Slengeriksvej: Mindesten for C.A. Slengerik

Carl A.V. Slengerik, 1859-1923, var redaktør for Fyns Venstreblad. Han var opstillet i Middelfartkredsen for Venstre Reformpartiet og blev valgt ind i Folketinget i 1901. I 1905 var han med til at stifte udbryderpartiet Det Radikale Venstre. Som medlem af dette parti sad han i Folketinget indtil sin død i 1923.

5. Sti fra Femvejen gennem Batteriplantagen: Mindelunden
Stenen er opsat 18. maj 1946. Den står til minde om 9 engelske flyvere, der med deres fly styrtede ned her 18. maj 1942. Én af dem overlevede. Flyet havde kastet miner i Øresund, men var blevet ramt. Det kunne dog stadig flyve, men under turen tilbage til England blev det atter ramt, nu af tyskernes artilleri ved Lillebæltsbroen, og ved styrtet eksploderede flere miner, som stadig befandt sig i flyet.



Sti fra Femvejen gennem Batteriplantagen: Mindelunden

Mindestenen har været omkranset af høje cypresser, der har dannet et rum om stenen, men de fleste er væk nu.

6. Mindesten for A.C. Hansen samt mindeplade på rådhuset

Anders Christian Hansen, 1818-1899, var bankdirektør for 'Diskonto-Instituttet' og grundlagde i 1881 en virksomhed, der importerede kul. Kulpladsen med skuret lå på et inddæmmede areal neden for Middelfart Kirke. Hans søn, A.C. Hansen junior, overtog senere firmaet og reklamerede med 'kul, cement, skifer og sålbænke'. Han anlagde kulplads i 1896 ved Kappelsbjerg og flyttede virksomheden derhen. I 1902 blev den yderligere udvidet med kulhavn og jernbanespor. På dette tidspunkt blev øvrige havneanlæg udvidet med havnekajen mellem Brogade og Torvet og i 1923 det sidste stykke mellem Torvet og A.C. Hansens kulplads. Indtil for nylig stod der stadig en kran tilbage på området,



Mindesten for A.C. Hansen samt mindeplade på rådhuset

men efter lidt diskussion om, hvorvidt den var bevaringsværdig som en del af byens historie, blev den fjernet. Området kaldes 'Kulpladsen' og skal bruges til andre formål.

A.C. Hansen stiftede et par år før sin død en fond, hvis formål var at købe Hindsgavl til Middelfart Kommune. Kommunen købte i 1921 Vesterløkken, en del af skovene samt Grimmerhus. Foreningen Norden købte hovedbygningen, parken, engen



Mindesten for A.C. Hansen samt mindeplade på rådhuset

og noget skov i 1924. I 1925 blev hele halvøen en del af Middelfart Kommune og kunne bruges til friluftsansattementer, møder og spadsereture på skovstierne. Landbrugsjorden blev bortforpagtet, og Vesterløkken blev udlagt til villagrunde^{vii}. A.C. Hansens legat blev brugt til byggeri af et nyt rådhus i 1969^{viii}. På rådhuset er der i 1971 på 1. sal indmuret en mindetavle for A.C. Hansen.

Stenen, der står ved den gamle grænse til Hindsgavl's jorder, er fundet på disse jorder, da man gravede ud

til Lillebæltsbroen. Den store mindesten er rejst af Middelfart Byråd i 1935.

7. Teglgårdsvej: Marsvinefangsten

På en mindesten ved Teglgård^{ix} står, at " ... her landedes fra alderstide marsvinfangsten fra allehelgensdag til kyndelmisse ...", og på en planche opstillet ved siden af stenen fortælles om den lille hval og den organiserede samt kongelige privilegerede fangst. Dennes love og regler er beskrevet i Middelfarts historiske Marsvinejægerlaugs skrå. Den ældste del af skråen er fra 1593.

Marsvinsjægerne arbejdede i faste grupperinger med 3 i hver af de 10 både, smakker, og faste pladser i bæltet. Og hvis mænd svigtede samarbejdet, f.eks. ved at komme for sent, ikke havde garn klar eller ikke mødte op, når oldermænd kaldte til stævne, måtte de ifølge skråen bøde. Som regel skulle de betale bøden med øl. Hvis man kaldte oldermænd for en konge, kostede det en tønne øl! En jæger, der ikke rettede sig efter laugets skrå og vedtægt, skulle fratages sit garn og bøde 10 rigsdaler.

De fangne og dræbte marsvin blev landet på laugets plads i Vestergade, Sildemarken. Fangsten stoppede



Teglgårdsvej: Marsvinefangsten

i slutningen af 1700-tallet. Senere, da fangsten blev genoptaget efter Napoleonskrigene, flyttede man landingen til Teglgård. Her blev flæskesiderne skåret af og bragt til et trankogeri uden for den daværende bygrænse, se nr. 11. Tran blev bl.a. brugt til gadebelysning. Marsvinsjægerens laug blev opløst i 1898. I 1959 blev der stiftet et nyt laug – Middelfart Marsvinlaug af 1959, hvis formål er at formidle historien om marsvinfangsten ved Middelfart. Det nye laug opstillede mindestenen nede ved Teglgård i 1959 samt i 1972 en mindesten ved Svinø.



P.V. Tuxensvej: Mindesten for P.V. Tuxen

8. P.V. Tuxensvej: Mindesten for P.V. Tuxen

Peter Vilhelm Tuxen var overlæge på Middelfart Sygehus fra 1920 til 1943. Mindestenen er opsat på græsset foran sygeplejerskeboligerne og ved vejen, der også bærer hans navn: P.V. Tuxensvej; sidevej til Danmarksvej og Sverigesvej.

Tuxen, født i 1886, studerede teologi, men skiftede til medicinstudiet et par år efter. Hans speciale var kirurgi. Under 1. verdenskrig var han reservelæge i hæren.

Den afholdte overlæges pludselige død som kun 57-årig var et chok for hele byen, og mindeordene i Middelfart Venstreblad i 1943 sluttede med ordene. "Lad os binde den kønneste mindekrans i vore tanker og hjerter i al ærbødighed og taknemmelighed over overlæge Tuxen".

Efter hans død blev der lavet en indsamling blandt 'taknemmelige patienter, læger og sygeplejersker', og for beløbet lavede den autodidakte billedhugger og organist August Keil, 1904-1973, mindestenen. Mindestenen har stået ved det tidligere sygehus på Brovejen^{xi} og blev flyttet med til det nye sygehus, da det blev indviet i 1962.

9. Teglgårdsparken: Overlæge Frederik Langes mindesten

Sindssygehospitalet i Middelfart blev taget i brug 14. juli 1888. Det blev bygget på 'Søndermarken' og var tegnet af kgl. bygningsinspektør Vilhelm Valdemar Petersen. Det var nærmest en by i byen med eget vandværk, varmecentral, gasværk, vaskeri, maskinhus, kirke, kapel og kirkegård. Her var administration, bygninger til patienter og boliger til personalet.

Frederik Lange var Sindssygehospitalets første overlæge, 1887-1907. I hans tid var Skagensmaleren



Teglgårdsparken: Overlæge Frederik Langes mindesten

P.S. Krøyer og digteren Holger Drachmann blandt hans patienter. P.S. Krøyer tegnede i 1907 et portræt af overlæge Lange. Lange døde i 1907.

Hans mindesten stod indtil 1991 foran kapellet, der ligger ud til Teglgårdsvej. Kirkegården ved kapellet er nedlagt, og stenen står i dag i et anlæg ud for indkørslen. I 1991 blev hospitalet nedlagt, og i 1992 vedtog man en lokalplan, hvor hospitalets bygninger blev udlagt til erhvervs-, institutions- og boligområde. I en af bygningerne har Middelfart Museum en udstilling med Sindssygehospitalets historie.

10. Valmuevej: Boligselskabet af 1942

Bolighyggeri og byens vokseværk gennem tiden er også en del af Middelfarts historie – fra små fisker- og håndværkerboder i de gamle gader, arbejderboligerne for dem, der arbejdede i de nye industrier, til parcelhuskvartererne. I 1942 begyndte byggeriet af lejlighedskomplekser at tage fart. I 1992 markerede Boligselskabet af 1942 sit 50-års jubilæum ved at opstille en mindesten ved kontoret ved Valmuevej.

Boligselskabet blev stiftet af Hagbard Pedersen, 1903-1994. Han var udlært tømrer og snedker og tog som udlært svend på valsen til Basel, Nice og Geneve. Da han blev tømrersvend på byggeriet af Lillebæltsbroen i 3 år, hvor han lavede forskallinger, blev Middelfart hans hjemegn for resten af livet. I 1938 blev han formand for tømrernes fagforening og formand for Byggefagenes Sammenslutning og var med til at bygge villaer i 'Søndermarken', der blev udstykket på den østlige side af Sindssygehospitalet. Efter stiftelsen af boligselskabet var første byggeri



Valmuevej: Boligselskabet af 1942

10 sammenbyggede huse til 60 kr. om måneden i husleje. Nu blev der i årene derefter bygget afdeling på afdeling. Blandt de mange byggerier kan nævnes Solgården, Bjerggården, Lillebæltsvænget, Valmuevej/Kornvej og Skovgården^{xiii}. Selskabet voksede som buskadset ved kontoret. Hagbard Pedersen var formand i 40 år og rejste desuden som delegeret for tømrersvendene bl.a. til sommerskole i Østrig.

I 2012 blev boligselskabet fusioneret med Højstrup Bolig, der igen er blevet fusioneret med OAB og nu hedder Civica.

11. Skovgade/Behrendtsvej: Trankogeriet

I 1820'erne blev marsvinefangsten genoptaget efter Napoleonskrigene. Når marsvinene var drevet ind i Gamborg Fjord ved Svinø, var stukket og bragt i land ved Teglård, skar man det tykke spæklag af og kogte trannen fra. Det foregik i trankogeriet lige uden for bygrænsen, opført omkring 1825 af marsvinsjagtens forpagter Jens Hvalsøe, ejer af gæstgivergården i Brogade^{xiii}.

Der er opstillet en mindesten, hvor trankogeriet lå, hvor nu Behrendtsvej møder Skovgade. I Middelfarts trankogeri var der en vognport, hvor vognene kunne køre ind og læsse flæskesiderne af. Inde var der en stor kobberkedel, hvori spækket, nu skåret i stykker på ca. 2x2 cm, blev kogt. Derefter blev det klareret i 3 på hinanden følgende kar. I bunden af kedlen lå de tilbageblevne 'fedtegrever', som blev presset for de sidste dråber tran. Nu blev trannen hældt på tønder. Det skulle ca. otte flæskesider til en tønde tran. Trannen blev leveret i 3 kategorier efter kvalitet.



Skovgade/Behrendtsvej: Trankogeriet

Tran blev brugt i gadelygter i Middelfart indtil 1887, og byen leverede også tran til Odenses gadelamper. Derudover solgte man marsvinkød, tarme, 'grever' og benrader. Tarmene blev brugt af fiskerne til madding, 'greverne' blev nok til svinefoder og benraderne til kalkgødning.

12. Skovgade: Sønderport

Middelfart By havde to byporte og et led^{xiv} til byens marker. Sønderport, også kaldet Vesterport/Hindsgavlspørt ligger ved Skovgade og 'Bag Haver'. Her er - som ved Østerport, se nr. 14 - af jubilæumsgruppen 'Smuk By' nedlagt granitsten i gaden til markering af byportene, da Middelfart fyldte 500 år som købstad i 1996. Søndergade menes at være voldgade opstået inden for en voldgrav fra 1628 under Chr. IV. Ved gravearbejde i den vestlige ende af Søndergade har arkæologer fundet dels rester af en gammel træbro, dels lokaliseret det meste af en voldgrav anlagt rundt om byen. Denne følger stien 'Bag Haver', som altså var byens grænse. Ved Sønderport fortsattes vejen til Hindsgavl via nuværende Skovgade og Adlerhusvej.



Skovgade: Sønderport

13. Søndergade: Mindesten for gadeomlægning

Ved Søndergade 2 står en lille sten, som lige som sten nr. 2 er gådefuld. Man kan her blot gætte på årsagen til, at den er sat op: Kongebrovejen blev anlagt ca. 1829, da vejen til Kongebro, som gik ad Vestergade og videre langs stranden, var for dårlig at køre på – der var jævnlig udskridninger og sumpet. Fra 1795 blev Kongebroen nemlig brugt på pakkepostruten København-Altona, når posten skulle over Lillebælt. I forbindelse med anlæggelsen af Kongebrovej kan der måske være sket en omlægning af vejene, hvor



Søndergade: Mindesten for gadeomlægning

Smedegade, Søndergade og Knorregade mødes. En anden og mere simpel forklaring kunne være, at Søndergade simpelthen i det år blev reguleret og brolagt.

14. Algade, ved Holms Hotel: Østerport

I Gågaden ud for Holms Hotel er nedlagt en granitsten i gaden i 1996. Den fortæller, hvor bybebyggelsens østre grænse gik, og her mødtes vejene fra Odense, Assens og Bogense. Østerport lå her. I Middelfart Købstads privilegier fra 1496 står der, at byens "ret og birkeret" skal være fra "Borgebeck til Roschildebeck"^{xv}. Strandene mod syd og nord var naturlige grænser. Købstaden har altså bestået af både selve byen og dens markjorder. I privilegierne står endvidere, at "Vor Borgmestre råd og menighed haver, nyde og beholde fri græs og fægang på Skrillinge og Staurby Mark. Givet i Vor købstad Slangerup, Tirsdag efter Sankt Knuds konges dag, år efter Guds fødsel 1496. Under vort segl. Hans". Østerport har nok været en rigtig muret byport i 1400-1500-årene. I 1700-årene var der en



Algade, ved Holms Hotel: Østerport

træport; den forsvandt, da den nye Odense-landevej blev ført ind til byen ca. 1810. Nu ligger stenen i gaden som markering og minde.

Dette var turen forbi mindsten i Middelfart By. Der er dog ikke kun mindsten, der giver en mulighed for at møde byens historie. Også andre ting minder om Middelfarts historie, for eksempel et værtshus, der i sit navn minder om fundet af en guldkrone. Eller forskellige gadenavne, som minder om personer, der på en eller anden måde har præget Middelfart som by. Gadenavne som for eksempel Herman Jensen, Hess, H.P. Prior inviterer til selv at gå efter historiske spor og historiske minder, der er placeret i byens offentlige areal.

Litteratur:

Chr. Behrendt: *Fra det gamle Middelfart I.*

P. Dragsbo/H. Hansen: *Middelfart fra færgesby til broby.* 1996.

Erik Housted: *Fra færgesmakke til hængebro.* 1977.

Teglgårdsparken, Middelfart Museum. 2007.

Søren Heckmann Andersen: *Hindsgavlhalvøen, en halvø til det hele.* 1994.

Åge Petersen: *Marsvin og marsvinsjægere.* 1969.

Hagbard Pedersen: *Min levnedsbeskrivelse.* 1992.

Brochure og turguide om marsvin udgivet af Marsvinslauget og Middelfart Museum.

Artikel i *Middelfart Avis* 6/6 1867.

Kaj Keldbjerg: *Fra landsbyidyl til det gamle købstadsmiljø.* 1994.

Noter

ⁱKoggen ses i byens ældste bysegl fra 1535.

ⁱⁱMiddelfart blev købstad i 1496.

ⁱⁱⁱBl.a. bankdirektør og kulimportør A.C. Hansen og købmand K. Thiedemann.

^{iv}'Landsoldaten' er lavet af billedhuggeren H.V. Bissen, 1798-1868, der også har lavet Istedløven og dåbsenglen i Middelfart Kirke.

^vPå den nedlagte kirkegård i Østergade blev der lavet et anlæg. Da kongefamilien besøgte Middelfart i 1955, blev der i anlægget afsløret en buste af Chr. X. I 1969 blev anlægget sløjft og rådhuset bygget på grunden.

^{vi}Grosserer Rasmussen handlede med humle. Bro Humlemagasin lå ved den gamle banegård. Humlemagasinet bygning blev senere højskolen Brogården og er nu Ringgården Behandlingshjem.

^{vii}Bl.a. Vesterløkke Allé, A.C. Hansens Allé og Kongebrovej.

^{viii}Rådhuset blev bygget lige før kommunesammenlægningen i 1970. Kommunens afdelinger havde kontorer rundt om i byen, for det tidligere rådhus i Algade 6 var blevet for lille.

^{ix}Stenen står ved vandet på en lille plads omkranset af buske, der hvor Teglgårdsvej drejer skarpt til højre.

^xTeksten på stenen, der står på stranden ved naturistcampingpladsen, er: Marsvinsjagten i Gamborg Fjord til minde, 1972.

^{xi}Sygehuset har efterfølgende været CF-kaserne og flygtningecenter. Nu er det hotel.

^{xii}Skovgården er tegnet af Steen Eiler Rasmussen og bygget 1955-63. Byggeriet er blandt 13 andre kandidater til titlen som Danmarks smukkeste almene boligbyggeri, sep. 2014.

^{xiii}Gæstgivergården er det senere hotel Melfar, der nu er ejerlejlighedskompleks.

^{xiv}Leddene var ubevogtet, derfor kaldt en 'blindbom'. Det lå for enden af nuværende Blindebomsvej.

^{xv}Borgebeck er sandsynligvis 'Postens rende', der løber ved Grimmerhus. Roschildebeck, Roskilde bæk=rislende kilde, er Russelbæk. Den løb ved Assensvej, ca. nr. 32 og ud ved Houg, lystbådehavnen.